

KAN SENDINGGESKIEDENIS VAN KERKGESKIEDENIS ENSIKLOPEDIES GESKEI WORD ?

Dr. A. Kuyper het met sy *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid* groot invloed op die ensiklopedie van die Gereformeerde teologie uitgeoefen. Hy neem Evangelistiek, Kerugmatiek en Apostoliek saam as *Prothetiek* en grens die groep af as die wetenskap van die „methode die er toe leiden kan om wat nog buiten Christus staat te kerstenen”).¹ Gevolglik sluit die wetenskap aan by Liturgiek, Kategetiek en Homiletiek, naamlik by die diakonologiese groep van die didaskaliese (amptelik-lerende) vakke. Hierdie indeling word groten-deels aanvaar en verdedig deur J. H. Bavinck. Afgesien van kleiner verskille (bv. die naam *Sendingwetenskap* vir *Prothetiek*) sluit hy aan by Kuyper se indeling² van Algemene sendingteorie, Besondere sendingteorie (Elenktiek) en Geskiedenis van die „missiën”. Soos Kuyper aanvaar hy dus *sending* as besondere vertrekpunt en sê: „Het gaat altijd weer om dat éne ding: de Zending. Zending in eigen omgeving, Zending als taak van de jonge kerk zelf in hun eigen gebied . . . De Kerk is en blijft een ‚gezondene’ . . . Welnu, dat gezonden-zijn van de Kerk is het object van deze wetenschap. Zij zal dat object van alle kanten moeten belichten vanuit het eeuwig Woord van God . . .”³

Die norme vir ensiklopediese plasing

Gedurende Kuyper se tyd het Gereformeerde kringe prinsipiël oor *Sending* besin as taak van die plaaslike kerk.⁴ Tog was die oorweldigende sendingindruk van die 19e eeu wat Latourette juis daarom „The great century” noem,⁵ veroorsaak deur die sendinggenootskappe. Gevolglik gaan Kuyper uit van die dualisme tussen „beginselen van Kerk en Zending”.⁶ Hy wil aansluit by Gustav Warneck en ontleen sy term „geskiedenis van de missiën” aan laasgenoemde se „Abriss einer Geschichte der protestantische missionen . . . Ein Beitrag zur neueren Kirchengeschichte” (Berlin 1901). Kuyper ken aan sendinggeskiedenis ’n ander plek in die teologiese ensiklopedie toe, want Warneck het dit tog nog by die Kerkgeskiedenis gereken.

Die hele probleem sentreer dus rondom die verhouding tussen *Kerk* en *Sending*. Indien ons hier dualistiese begrippe het, het ons twee verskillende vakke.

Prof. Stoker toon aan dat ’n wetenskap omlin word òf deur sy eie selfstandige veld van ondersoek (sy vertrekpunt) of deur sy besondere metode. Hy noem wetenskap so veel as moontlik geverifieerde en gesistimatiseerde kennis van die kenbare vertrekpunt wat deur middel van ’n geykte handelswyse, ’n bepaalde metodetegniek wat aan die besondere wetenskap eie is, verkry is.⁷

Die verhouding van *Sendinggeskiedenis* tot *Sendingwetenskap* aan die een kant en tot *Kerkgeskiedenis* aan die ander kant, moet dus met hierdie norme wat vir die wetenskappe geld, uitgemaak word.

Sendinggeskiedenis en Sendingwetenskap

Wanneer ons onder die noemer *Sending* min of meer „dat gezonden-zijn van de Kerk” verstaan, het Kuyper seker reg om Sendingwetenskap te plaas onder die diakonologiese groep van die didaskaliese vakke. Die Skrif is hier kenbron. Veral vir die normerende beginsels moet die sendingwetenskap die Skrif ontgin. Sy metode sal seker *deduktief* wees.

Maar is die Skrif die enigste bron vir die sendingwetenskap? Kan die sendingwetenskap gekonstrueer word sonder om te delf in die Kerk- en Sendinggeskiedenis? Die antwoord hierop moet „nee” wees. Die Sendinggeskiedenis is dus primêr t.o.v. die sendingwetenskap, omdat verskillende sendingmetodes, -resultate en -teorië hulle uit die praktyk aandien. Die missioloog moet gevolglik dikwels sy ontwerpte norme uit die Skrif aanlê op „wat geskied” het — en sy resultaat is sendingwetenskap.

Die Sendinggeskiedenis moet uit *historiese bronne* saamgestel word. Dit kan slegs geskied met die historiese metode wat vir die Algemene sowel as die Kerkgeskiedenis geld. Die sendinghistorikus moet naamlik, stof versamel, uitwendige en inwendige kritiek op die vergaderde getuïenis toepas, daarna die sintese van feite bou en die verbande bloot lê.⁸ Stoker noem dit ook ’n begrondings en sistimatiserende metode,⁹ ’n metode van ontwaring en verwerking van gegewens,¹⁰ ’n metode van analise en sintese t.o.v. ’n bepaalde historiese periode.¹¹

Hoewel Sendingwetenskap en Sendinggeskiedenis dus dieselfde noemer *sending* het, wil ek beweer dat hierdie twee dissiplines in-grypend van mekaar verskil, so wel t.o.v. die *veld van ondersoek* as *metode*. Hulle vorm nie deeldissiplines van een wetenskap nie, maar staan tot mekaar in die verhouding van hulp- en grenswetenskappe. Daar is wel die intieme verband.¹² Weliswaar het ’n deeglike Sendinggeskiedenis die norme van ’n Skrifgebonde Sendingwetenskap vir sy interpretasie nodig — maar die Sendingwetenskap is op sy beurt afhanklik van die Sendinggeskiedenis as een van sy bronne. Hierdie feit beklemtoon die selfstandige posisie van Sendinggeskiedenis t.o.v. Sendingwetenskap. (Geskiedenis van Sendingwetenskap is iets radikaal anders as Sendinggeskiedenis en dit is wel ’n deeldisziplinê van Sendingwetenskap.)

Wanneer Bavinck sê: „De Zendinggeschiedenis wijst uit, dat er Zending is gedreven uit allerlei motieven en met velerlei achtergronden”¹³ toon dit duidelik aan dat die Sendingwetenskap eers die motiewe en agtergronde kan bestudeer nadat die Sendinggeskiedenis dit gekonstrueer het. Die noemer *Geskiedenis* bepaal dus die begrip *Sendinggeskiedenis*. Wanneer Bavinck sê dat Sendingteorie aan Sendinggeskiedenis voorafgaan,¹⁴ lyk dit asof hy sendingteorie met sendingopdrag verwar, want sendinggeskiedenis het „geskied”. Derhalwe bied werke soos dié van Latourette, C. P. Groves e.a. Sendinggeskiedenis selfs voordat daar sendingteorie was. Trouens die oudste sendinggeskiedenis is al in Handeling beskryf. Sending „geskied” kragtens ’n opdrag en nie op sterkte van ’n teorie of wetenskap nie.

Die eise van die historiese wetenskap aan Sendinggeskiedenis

Wilhelm von Humboldt het gesê: „Die Aufgabe des Geschichtschreibers ist die Darstellung des Geschehenen”.¹⁵ W. Bauer beskou geskiedenis altyd as ’n perspektief op die objektiewe gebeurde, die dinamiese kom en gaan van volke, kulture, ideë, ens.¹⁶ Nietemin het dit altyd te doen met die relasie waarin die mens as subjek kennis van die vervloë objektiewe verlede verwerf het.¹⁷ Die geskiedenis bring derhalwe die tipiese eienskappe na vore wat in tyd en ruimte onherhaalbaar is. Bernheim definieer gevolglik soos volg: „Geschichtswissenschaft ist die wissenschaft welche die zeitlich und räumlich bestimmten Tatsachen der Entwicklung des Menschen in ihren (singulären wie typischen und kollektiven) Betätigungen als soziale Wesen in Zusammenhängen psycho-physischer Kausalität erforscht und darstellt”.¹⁸

So kan die definisies vermeerder word. Nietemin het die geskiedenis te doen met die navorsing en beskrywing van toestande, veranderinge en werkinge van die betrokke fenomeen in die mensewêreld, sy wording, saamhang en verloop binne die hele volle konkrete werklikheid.¹⁹ Die geskiedenis skep ’n sinvolle geheel van waarheid uit die vormlose massa historiese getuieis en kan juis daarom weer as bron vir ander wetenskappe dien.²⁰ Volgens die subjektiewe uitgangspunt van die navorser kan verskillende tipes geskiedenis geskrywe word — Polybius skryf ’n pragmatiese, Hegel se filosofie lei tot ’n ideologiese, Comte se benadering tot ’n nomologiese en Leopold von Ranke se opset tot ’n geneties-organiese geskiedskrywing. Die voorbeelde kan ook vermeerder word — veral wanneer die verskillende godsdienstige apriorië bygebring word sodat ’n mens Roomse, Protestantse, Klassieke e.a., genres kan onderskei. Die gebruik van die geskiedenis in diens van eie verbondenhede het gelei tot allerlei romantiese vorme van geskiedskrywing, apologië, aanvalle, oordele, ens., ’n geskiedenis wat vanuit die hede gerig is.

F. A. van Jaarsveld sê dat die Afrikaanse Kerkgeskiedskrywing meesal bevooroordeelde na selfverdediging of selfregverdiging gesoek het — en dikwels die eie kerk as heilig en onaantasbaar verklaar het met die etiket „afbly”. „So ’n geskiedenisbeeld is gemummifiseer en word ‚bewaak’ omdat dit die belange van ’n instelling moet dien . . .”²¹ Kerkgeskiedskrywers opereer graag met wit-swart-skemas.

Die probleem van *objektiwiteit* is gevolglik een van die interessantste vraagstukke vir die geskiedeniswetenskap. Nietemin soek die wetenskap in die taal van Ranke tog uiteindelik na die werklikheid „wie es eigentlich gewesen ist” in samehang met die volle werklikheid.²²

’n Mens kan toegee dat die bepaalde gesigspunt van die historiese vorsaer in die Sendinggeskiedenis sy seleksie, beoordeling en sintese kan en sal beïnvloed — net soos gebeur by die geskiedeniswetenskap in die algemeen en die Kerkgeskiedenis in die besonder. Die Sendingwetenskap bly van geen enkele probleem of eienskap van die geskiedeniswetenskap gespaar nie.

Sendinggeskiedenis en Kerkgeskiedenis

Die vraag is of die verband wat sendingwetenskaplike norme met die beoefening van sendinggeskiedenis het, aan Sendinggeskiedenis 'n besondere staanplek teenoor Kerkgeskiedenis gee. In hierdie verband merk H. Berkhof op dat hoe geesteliker die fenomeen is wat 'n geskiedskrywer beskryf, hoe selfstandiger is die norme waaraan die stof getoets word. „Wij oordeelen van het Woord Gods uit over die geschiedenis. En deze zoo beoordeelde geschiedenis gaat nu op haar beurt ons weer beoordeelen . . . Daarom is een beoordeelende kerkgeschiedenis ondanks al haar gevaren, de eenige wijze waarop wij als christenen de beteekenis van ons kerkelijk verleden leeren verstaan . . . De meeste schrijvers schamen zich wat voor dit beoordeelen en trachten het met een schijn van 'objectiviteit' te camoufleren. Daar zit een verkeerd begrip van kerkhistoriewetenschap achter . . .”²³

Feitlik dieselfde aanspraak maak Bavinck vir die Sendinggeskiedenis, naamlik dat dit slegs „vanuit de Schrift” beskou kan word.²⁴ Die selfevidensie van die Skrif maak egter sy bewering dat die sendingteorie daarom aan die sendinggeskiedenis voorafgaan onaanvaarbaar. Hy loop gevaar om sendingteorie naas die Skrif as *principium theologiae* te stel — of hy laat dit die rol van middelares tussen die sendinggeskiedenis en die Skrif speel.

Vanuit die Skrif is die Kerkgeskiedenis al gesien as „die Geschichte des Gottesvolks, das sich als ein neues Geschlecht neben Heiden und Juden weiss das nicht von dieser Welt ist und doch in ihr . . . Wo immer die Kräfte des Evangeliums Leben spenden, da ist Kirche, und Kirchengeschichte da, wo diese Kirche sich gegenständiglich zeigt an Personen und Einrichtungen. So verstanden sind Geschichte des Christentums und Geschichte der Kirche eins und dasselbe . . .”²⁴ Afgesien daarvan dat hierdie definisie deur Rome en Protestante verskillend vertolk kan word en dat die term „kerk” in protestantse kringe problematies bly (onsigbaar, sigbaar, localis, universalis, maar ook as *societas*, *provincialis*, ens.) — stel dit 'n antitese teenoor Acquoy, J. N. Bakhuizen van den Brink en J. Lindeboom se voorkeur aan die term „geskiedenis van die Christendom”.²⁵ Die laasgenoemde definisie wil die kerk as *civitas Dei* teenoor die *civitas terrena* afgrens, maar verloor daarmee weer die sterk anti-tetiese en institutêre karakter van eersgenoemde definisie uit die oog.

Vanuit die institutêre gesigspunt het die Kerkgeskiedenis te doen met die invloed van die evangelie vanuit die deur Christus gestigte gemeenskap op elke terrein van die lewe — en dan reken ouer kerkhistorici Sendinggeskiedenis al tot 'n onderdeel van die Kerkgeskiedenis.²⁶

Gereformeerdes gee gewoonlik aan die term „kerkgeskiedenis” bo „geskiedenis van die Christendom” voorkeur, omdat daar 'n onlosmaaklike verband tussen die plaaslike en universele kerk bely word. Die plaaslike kerk is immers die openbaring van die liggaam van Christus op 'n bepaalde plek.²⁷

Berkhof benadruk 'n interessante aspek wanneer hy die kerkgeskiedenis feitlik vanuit die sendingopdrag wil verstaan. „Christus

die de kerk sticht en haar een opdracht geeft, verleent daardoor aan de geschiedenis zijne kerk een bepaalde zin. Het gaat in de eeuwenlange kerkgeschiedenis steeds weer om de vraag, of, hoe en in hoeverre de kerk zich van haar wezen en opdracht bewust is geweest en of, hoe en in hoeverre zij de mogelijkheid heeft gehad, uit dit wezen en deze opdracht te leven...²⁸ Hierdie siening van die wese en opdrag van die kerk in die kerkgeskiedenis lê onwillekeurig 'n onlosmaaklike band tussen kerk en sending, kerkgeskiedenis en sendinggeskiedenis. Daarvolgens moet sendinggeskiedenis feitlik as 'n bepaalde perspektief binne die kerkgeskiedenis gesien word.

Uit die betoog sover tref ons telkemale die allernouste verband tussen Kerkgeskiedenis en Sendinggeskiedenis aan. Hulle moet dieselfde metode gebruik. Hulle word beide deur die Skrif genormeer en daardeur van die gewone geskiedenis onderskei. Die hele vraagstuk trek dus eintlik saam op die vraag of daar werklik verskillende wetenskaplike terreine afgebaken word met die terme *Kerk-* en *Sending-*geskiedenis.

Sending en Sendingwetenskap

Prof. H. du Plessis het in 1960 sy klasaantekeninge in Sendingwetenskap beskikbaar gestel as „Geschiedenis van die Sendingwetenskap”. Daaruit is duidelik dat die *sending* so oud is as die kerk, terwyl die beoefening van sendingwetenskap eintlik eers teen die einde van die negentiende eeu 'n aanvang neem. Warneck pleit in 1877 vir „das Studium der Mission auf der Universität” en epogmakend was F. E. Daubanton se *Prolegomena van Protestantische Zendingwetenschap* in 1911.

Hierdie behoefte en problematiek is aangewakker toe die sendelinge uit die Westerse wêreld in die Kolonies gevind het dat die mense in andersoortige kultuurverbande (radikaal anders as die Westerse en Christelike) glad nie graag hulle eie (wat vir die Westerling primitief en barbaars mag lyk) wil verruil vir wat die sendeling aanbied nie. Die sending het vasgeloop op „de hechte stamverbanden” van die volke.²⁹ H. Kraemer haal selfs Toynbee aan wat profeteer dat toekomstige historici die 20e eeu sal tipeer as die botsing van die Westerse beskawing met elke ander beskawing van die eeu.³⁰ Die probleem het tot 'n sendingwetenskaplike besinning geroep.

Tot aan die einde van die 18e eeu kan dus moeilik van 'n besondere konsentrasie op sendingwetenskap gepraat word. Sending was egter reeds vir eeue 'n geïntegreerde aktiwiteit van die kerk — en Rome maak tot vandag toe geen verskil tussen kerk- en sendinggeskiedenis nie. Die kerk was sedert Hand. 13 subjek van die sending.

Teen die einde van die 18e eeu beweeg die filosofiese grondslae van die Renaissance, humanisme en piëtisme die sending egter in bane waarin die *individu* of die *genootskap* van vrye individue subjek is.³¹ Gevolglik kry die begrip *sending* gedurende die 19e eeu 'n buitekerklike betekenis. Dit word die aktiwiteit van individuele sendelinge

of van selfstandige sendinggenootskappe. Protestantse kerke het selfs hulle sinodes soos sendinggenootskappe gebruik om mee te doen aan die genootskaplike sending.

Hierdie genootskaplike sending kan dus langs die kerklike sending onderskei word en derhalwe het die begrip „geschiedenis der missiën” selfs by Kuyper ingang gevind. Vanweë die verskillende vertrekpunte nl., *kerk* en genootskaplike *sending*, kon aan Sending-geskiedenis ’n afsonderlike plek naas Kerkgeskiedenis in die teologiese ensiklopedie gegee word.

Besinning oor die sending

„Zending is de geestelijke arbeid van Christenen onder een niet-Christelijk volk” en wil kom tot die planting van ’n kerk van Christus onder daardie nie-Christelike volk.³² Reeds Daubanton beweeg in sy besinning oor die sending terug na die kerk, wanneer hy die doel van sending omlin as om te kom „tot kerkstichting . . .”³³

Die wording en uitbreiding van die kerk kan nie van die geskiedenis van die kerk geskei word nie. Harnack beskryf gevolglik tereg „Mission und Ausbreitung des Christentums” en daarmee word die missie by die kerk self betrek.

Gustav Warneck het reeds gepleit vir ’n kerklike sending, maar hy het tog die individuele en genootskaplike sending geregverdig omdat dit volgens hom van die *ecclesiola in ecclesia* uitgegaan het.³⁴ Bavinck het hierdie prinsipe tereg verwerp op grond van die prinsipiële besinning deur die Sinode van Middelburg 1896, Geref Kerke van Nederland, en uitsprake van missioloë soos H. Kraemer.³⁵ Vir hom staan dit vas dat *die kerk* as liggaam van Christus en wel „de Kerk in haar institutaire gestalte”³⁶ die opdrag tot sending het.

Ondertussen het ook die internasionale sendingkonferensies begin besin oor die missionêre roeping van die kerk en bely: „There is no participation in Christ without participation in His mission to the world”.³⁷ D. J. Bosch beklemtoon dat sending nie maar een van die kerklike aktiwiteite is nie, maar ’n toetsteen vorm vir alle kerklike aktiwiteite. Die kerk is „missionêre kerk” — sodat Blaauw kan sê dat die ekklesiologie besig is om eskatologies en missionêr te word. D. van Swigchem promoveer oor „Het Missionair Karakter van Christelike Gemeente volgens de Brieven van Paulus en Petrus” en H. Kraemer eer weer die diens van die gelowige tot sending onder die titel „Het Vergeten Ambt”.³⁸

Bavinck definieer soos volg: „Zending is dat handelen der Kerk — dat in wezen niets anders is dan het grote handelen van Christus zelf, dat hij verrigt door zijn Kerk heen — waardoor zij in deze periode van de verschuiving van de voleinding, de volkeren oproept tot bekering en tot geloof in Christus, opdat zij gemaakt worden tot discipelen van Hem en door de doop worden ingelijfd in de gemeenschap dergenen, die de komst van het Koninkrijk verwachten”.³⁹

Die kerk is dus so wel subjek as doelpunt in die sendingsituasie. Die kerk is vertrek- en eindpunt vir die dinamiek waar die kerk die evangelie dra en uitdra in eie liggaam en in die wêreld onder

die roeping van Christus. Daar is dus geen skeiding tussen kerk en sending op prinsipiële gronde moontlik nie en in dié opsig het die 20e eeu die ontwikkeling van die 19e eeu weer gekorrigeer. Wanneer die historiese perspektief op die kerk tegelyk 'n perspektief op die missionêre aktiwiteit en missionêre karakter van die kerk is, kan Sendinggeskiedenis slegs 'n deeldisipline van Kerkgeskiedenis wees.

Ons kan ons nie vereenselwig met J. H. Bavinck wat die kerk as „gezondene” soos Christus gezondene van die Vader is, tot terrein vir die Sendingwetenskap en so ook vir 'n Sendinggeskiedenis en laasgenoemde as „een les uit de practijk” van eersgenoemde aanwys nie.⁴⁰ 'n Mens kan selfs vra of die blote feit van „gezonden-zijn” 'n fenomeen is wat histories beskryf kan word. Die gevaar is nie denkbeeldig nie dat sendinggeskiedenis so heeltemal aan die sendingwetenskap opgeoffer word.

Sendinggeskiedenis as deeldisipline van Kerkgeskiedenis

Hoewel albei *geskiedenis* as noemer het, verskil Sendinggeskiedenis radikaal van Openbaringsgeskiedenis, omdat die vertrekpunte, die terreine van ondersoek — die kerk in missie en die Openbaring — verskil. Sendinggeskiedenis en Kerkgeskiedenis stem daarin ooreen dat albei 'n historiese perspektief (vanuit onderskeie hoeke) op die kerk verteenwoordig. Die missie van die ouer kerk na buite en die ontstaan van die jonger kerk is wesenlik deel van elkeen se geskiedenis.

'n Historikus soos P. Schaff het in 1869 Sendinggeskiedenis as eerste deeldisipline van Kerkgeskiedenis genoem: „the history of missions or the spread of Christianity among unconverted nations, wether barbarous or civilized”.⁴¹ Op hierdie voetspoor volg Warneck en Roomse missioloë soos Dibelius en Smidlin.⁴² Maar selfs heel kontradiktories kom J. H. Bavinck self tot die uitspraak dat „de Zending-geschiedenis een bepaald onderdeel is van het grote geheel der Kerk-geschiedenis . . .”⁴³ Hy sê „In de Zending-geschiedenis gaat het immers ook om de Kerk en om wat zij gedaan heeft en wat zij onder-vonden heeft . . .”⁴⁴

Dit is onbegryplik hoe Bavinck derglike uitsprake kan doen en tog die Sendingwetenskap oor die Sendinggeskiedenis laat heers en dit ensiklopedies soos Kuyper onder die diakonologiese groep van die didaskaliese vakke kan plaas. Kuyper plaas Kerkgeskiedenis tog onder die Institutêre vakke in die Ekklesiologiese groep.⁴⁵ Dit is ons weloorwoë mening dat Sendinggeskiedenis ook daar ensiklopedies sy plek moet kry.

Dit is opmerklik dat die Suid-Afrikaanse Werkgemeenskap vir Sendingwetenskap (bv. in sy *Lux Mundi*-reeks) tot so ver weinig of niks op sendinghistoriese terrein gelewer het nie. Dit wek enersyds die vermoede dat die sendingteoretiese die sendinghistoriese oorheers. Andersyds besef enigeen wat vertrouwd is met die historiese metode hoe noodsaaklik 'n besondere dissiplinering in hierdie verband nodig is. Daarby het die historiese wetenskap sy eie besondere norme. Sendinggeskiedenis kan derhalwe nie tot gesonde ontwikkeling kom

indien dit langer aan 'n vreemde teologiese vakgroep (die missiologiese) en 'n vreemde metode gekoppel bly nie. Deurknede historici moet die sendinggeskiedenis beoefen volgens die historiese dissipline — met sendingwetenskap as hulpdissipline. As dit nie gebeur nie, sal die Sendinggeskiedenis nooit werklik geskiedenis word nie en sal ons nie die volle beeld van die kerklike verlede met die oog op die hede en toekoms van die koninkryk van God sien nie.

B. Spoelstra.

(*Verwerk uit 'n referaat voor die Kerkhistoriese Werkgemeenskap, Sept. 1971*).

-
- 1 A. Kuyper: *Encyclopaedie der Heilige Godgeleerdheid*, III (Kampen 1909), p. 520.
 - 2 *Ibid.*, p. 524.
 - 3 J. H. Bavinck: *Inleiding in de Zendingwetenschap* (Kampen 1954), p. 13.
 - 4 *Geref. Kerke van Nederland, Sinode van Middelburg*, 1896.
 - 5 K. S. Latourette: *A History of the Expansion of Christianity* (New York, London 1953).
 - 6 Kuyper: a.w., p. 523.
 - 7 H. G. Stoker: *Beginnels en Metodes in die Wetenskap* (Potchefstroom 1961), p. 51 v.
 - 8 J. G. R. Acquoy (red. F. Pijper), *Handleiding tot de kerkgeskiedvorsching en Kerkgeschiedschrijving*, 's Gravenhage 1910, p. 117—132.
 - 9 Stoker: a.w., p. 54.
 - 10 *Ibid.*, p. 56 v.
 - 11 *Ibid.*, p. 84 v.
 - 12 Bavinck: a.w., p. 280 v.
 - 13 *Ibid.*, p. 18.
 - 14 *Ibid.*, p. 282.
 - 15 Acquoy: a.w., p. 136.
 - 16 W. Bauer: *Einführung in das Studium der Geschichte* (Frankfurt a.M. 1961), p. 12.
 - 17 L. J. M. Philipen: *Beknopte Methodiek der Geschiedvorsching* (Antwerpen, 1942), p. 5.
 - 18 E. Bernheim: *Lehrbuch der historische Methode* (Leipzig 1908), p. 9.
 - 19 Philipen: a.w., p. 5 v.
 - 20 Bauer: a.w., p. 1.
 - 21 F. A. van Jaarsveld: *Lewende Verlede* (Johannesburg 1961), p. 3.
 - 22 Philipen: a.w., p. 10 v.; Acquoy: a.w., p. 14 v.; Red. F. W. Grosheide e.a.: *Christelike Encyclopaedie voor het Nederlandsche volk*, dele III en V (Kampen 1929).
 - 23 H. Berkhof: *Geskiedenis der Kerk* (Nijkerk 1941), p. 12.
 - 24 G. Krüger, E. Preuschen: *Handbuch der Kirchengeschichte für Studierende*, I (Tübingen, 1923), p. 6 v.
 - 25 J. N. Bakhuizen van den Brink, J. Lindeboom: *Handboek der Kerkgeskiedenis I*, ('s Gravenhage 1942), p. 11; Acquoy: a.w., p. 1.
 - 26 J. H. Kurtz (Bewerk J. A. G. van Wijk): *Leerboek der Kerkgeskiedenis Utrecht*, 1904, p. 1.
 - 27 A.w., Chr. Enc., III, p. 353. W. J. Snyman: *Die gebruik van die woord „Kerk” in die N.T.* (1948) en *Die Kerkblad* 13.7.66, p. 8.

- 28 Berkhof: a.w., p. 10.
- 29 Bavinck: a.w., p. 5 v, 7—13.
- 30 H. Kraemer: *Godsdienste en Culturen, de komende dialoog* ('s Gravenhage 1963), p. 10.
- 31 F. E. Daubanton: *Prolegomena van Protestantse Zendingwetenskap* (Utrecht 1911), p. 5.
- 32 A.w., *Chr. Enc.*, V, p. 383 v.
- 33 Daubanton: a.w., p. 1.
- 34 *Ibid.*, p. 12; Bavinck: a.w., p. 66.
- 35 H.a. *Blijvende Opdracht* ('s Gravenhage 1941), p. 8.
- 36 Bavinck: a.w., p. 67 v.
- 37 *Sendingkonferensie Willingen 1952*.
- 38 D. J. Bosch: *Kaleidoskoop van die Na-oorlogse Sendingwetenskap in Lux Mundi 1* (Pretoria 1968), p. 21 v.
- 39 Bavinck: a.w., p. 70.
- 40 *Ibid.*, p. 13, vgl. p. 280.
- 41 P. Schaff: *History of the Christian Church*, I (Edinburgh 1869), p. 13 v.
- 42 Bavinck: a.w., p. 13 v.
- 43 *Ibid.*, p. 15.
- 44 *Ibid.*, p. 278.
- 45 Kuyper: a.w., p. 268.